

The position of the cause of obligation and direction of transaction in Imamiyyah and public jurisprudence with a comparative study in Egyptian and Lebanese law

Seyyed Ahmadali Hashemi

Assistant Professor, Payame Noor University, Tehran, Iran.
 Email: hashemi.a@pnu.ac.ir

Omid Tavakolikia* (Corresponding Author)

PhD Researcher in Private Law, Postgraduate Center of Payame Noor University, Tehran, Iran, and Researcher at Iran Law and Legal Research Institute.
 Email: tavakolikia.o@student.pnu.ac.ir

Citation Hashemi, S.A. , Tavakolikia, O. (2026). The position of the cause of obligation and direction of transaction in Imamiyyah and public jurisprudence with a comparative study in Egyptian and Lebanese law . [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 23 (88): 145-176

[10.22034/ilaw.2024.711689](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.711689)

Received: 3 May 2023 , Accepted: 16 January 2024

Abstract

The term “cause” has its roots in Roman law, but with changes in meaning, it has gradually entered French law and then Islamic law. The cause is used in two concepts: a typical (objective) concept and a personal (mental or internal) concept. In public jurisprudence, there is a difference of opinion regarding the necessity or lack of necessity of the cause of obligation (cause of obligation); Some believe that this nature is necessary and others believe that such a theory is not necessary in jurisprudence. In Imami jurisprudence, there is also the principle of the concept of the cause of obligation in Islamic law, and this theory can be seen in the principle of solidarity of obligations or the right of lien for the seller and the customer. Regarding the concept of “dealing” in the laws of Islamic countries (Egypt and Lebanon), laws entitled “cause of obligation” have been approved, which are adapted from French law. In this article, an attempt is made to answer the question that to what extent the theory of cause and direction of obligation has penetrated into popular jurisprudence and Imamia and whether it was able to solve a knot of legal problems, and then it was examined in the laws of Egypt and Lebanon. Takes.

Keywords

Cause of obligation, order of transaction, Imami jurisprudence, public jurisprudence, Egyptian and Lebanese law.

Extended Abstract

1. Introduction

The legal concepts of “Cause” (Objective Cause) and “Motive” (Subjective Cause) have their primary roots in Roman law. Over time, these concepts evolved significantly within French law before influencing the legal frameworks of Islamic countries. In a legal context, Objective Cause refers to the immediate, primary goal for which parties enter a contract—such as receiving a price in exchange for a house—and remains constant across all contracts of the same type. Conversely, Subjective Cause or “Motive” (referred to in the sources as *Ghayat* or *Da’i*) is the personal, internal motivation that varies between individuals, such as buying a house specifically to house a family member.

The central problem addressed in this research is the extent to which these theories have permeated Imami and Sunni (General) jurisprudence, and whether Islamic law possesses independent foundations for these concepts or merely borrows them from Western systems. Furthermore, the study examines how these theories are applied in the civil codes of Egypt and Lebanon, which were heavily influenced by the French legal tradition.

2. Research Methodology

This study employs a comparative, descriptive, and analytical methodology. It examines primary jurisprudential texts from both the Imami and Sunni traditions to identify functional equivalents of the “Cause” and “Motive” theories. Additionally, the research analyzes the civil legislation of Egypt and Lebanon to determine how these jurisdictions have integrated or modified the French theory of cause within an Islamic legal context. The study contrasts the “apparent will” focused approaches of some schools with the “actual intent” approaches of others.

3. Research Findings

3.1. Imami Jurisprudence

The sources indicate that while the specific term “Cause of Obligation” (Cause Objective) as defined in French law is not explicitly found in traditional Imami texts, its functional essence exists.

- **Objective Cause:** Some scholars argue that the concept is reflected in the “correlation of obligations” and the “right of lien” (*Haqq al-Habs*), where the obligation of one party is tied to the performance of the other. Opponents, however, contend that Islamic law is an independent system based on divine revelation and rational tools, meaning it does not need to borrow Western constructs like “Cause”.

They argue that issues such as the loss of a contract's object are handled through principles like the "non-existence of exchange" rather than a lack of "Cause".

- Subjective Motive (Da'i): This is largely discussed under the topic of "selling grapes to one who will make wine". The debate centers on whether a contract is void if the motive is illegal. Some jurists focus on "assisting in sin" (I'anah 'ala al-ithm), while others argue that a sinful motive (like making wine) does not necessarily invalidate the civil validity of the contract (the sale of grapes) unless the illegal purpose is explicitly made a condition of the contract.

3.2. Sunni (General) Jurisprudence

Sunni schools are divided regarding the impact of internal motives on contract validity:

- Hanafi and Shafi'i Schools: These schools prioritize apparent will and the security of transactions. They generally hold that a contract is valid as long as its external form is correct, regardless of a hidden illegal motive, unless that motive is explicitly stated in the contract or is absolutely certain from the circumstances.

- Maliki and Hanbali Schools: These schools place greater emphasis on the actual intent and purpose of the parties. Following the principle that "matters are judged by their purposes," they argue that if it is clear a buyer intends an illegal use (e.g., buying a weapon to commit a crime), the contract is void and prohibited.

3.3. Civil Law in Egypt and Lebanon

- Egypt: Article 136 of the Egyptian Civil Code mentions that a contract is void if it lacks a "Cause" (Sabab) or if the cause is contrary to public order. There is academic debate in Egypt as to whether this refers to the objective cause or the subjective motive, but the prevailing view in doctrine and case law suggests it primarily refers to the personal motive (Cause Impulsive).

- Lebanon: The Lebanese Code of Obligations and Contracts explicitly distinguishes between the "Cause of Obligation" (Sabab al-Mūjib)—the inseparable, objective element of the contract—and the "Cause of the Contract" (Sabab al-'Aqd), which refers to the personal, subjective motive. An illegal objective cause or an illegal subjective motive (if known to the other party) leads to the nullity of the contract.

4. Conclusion

The research concludes that Islamic jurisprudence does not officially recognize the "Cause" theory in the specific technical sense formulated by French jurists. However, Islamic law achieves similar outcomes through its own unique principles, such as the rules regarding the "subject matter of the contract" and

the “intent of the parties,” which are viewed as more fundamentally grounded in Sharia and reason.

In the realm of Subjective Motive, there is a significant tension in jurisprudence between maintaining the stability of transactions and preventing illegal outcomes. While Western-influenced codes like Lebanon’s provide clear structural distinctions between objective and subjective cause, applying these concepts to Islamic jurisprudence remains complex. Attempting to force jurisprudential concepts into the mold of the “Motive” theory may increase ambiguity rather than solve legal problems; therefore, such issues are often better addressed through the lens of public order and specific Sharia prohibitions.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors’ Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

References

- Ibn Qudamah, Muwaffaq al-Din; *Al-Mughni ‘ala Mukhtasar al-Khiraqi*; Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, [n.d.]. [In Arabic]
- Ibn al-Qayyim al-Jawziyya, Shams al-Din; *A’lam al-Muwaqqi’in ‘an Rabb al-‘Alamin*; Beirut: Dar al-Jil, [n.d.]. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad bin Mukarram; *Lisan al-Arab*; Beirut: Dar al-Fikr, 1414 AH. [In Arabic]
- Ibn Nujaym, Zayn al-Din; *Al-Ashbah wa al-Naza’ir fi al-Furu’*; Beirut: Al-Maktabat al-Asriyyah, 1418 AH. [In Arabic]
- Ibn Nujaym, Zayn al-Din; *Al-Bahr Ra’iq Sharh Kanz al-Daqa’iq*; Lahore: Al-Matba’ah al-Arabiyyah, [n.d.]. [In Arabic]
- Ahmadi Vastani, Abd al-Ghani; *Public Order in Private Law*; Tehran: University of Tehran, 1962. [In Persian]
- Ardabili, Ahmad; *Majma’ al-Fa’idah wa al-Burhan*; Qom: Islamic Publications Office, 1403 AH. [In Arabic]
- Ansari, Murtaza; *Kitab al-Makasib*; Qom: Sheikh Ansari World Congress, 1415 AH. [In Arabic]

■ The position of the cause of obligation and direction of transaction in Imamiyyah and ...

- Bahrani, Yusuf; *Hada'iq al-Nadirah fi Ahkam al-Itrat al-Tahirah*; Qom: Islamic Publications Office, 1405 AH. [In Arabic]
- Bahuti al-Misri, Mansur bin Yunus; *Kashshaf al-Qina' 'an Matn al-Iqna'*; Beirut: 'Alam al-Kutub, [n.d.]. [In Arabic]
- Jaziri, Abd al-Rahman; *Al-Fiqh 'ala al-Madhahib al-Arba'ah wa Madhhab Ahl al-Bayt*; Beirut: Dar al-Thaqalayn, 1419 AH. [In Arabic]
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar; *Al-Fareq (General Encyclopedia of Law)*; Tehran: Ganj-e Danesh, 2009. [In Persian]
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar; *Civil Law Course: Law of Obligations*; Tehran: Ganj-e Danesh, 2010. [In Persian]
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar; *Detailed Dictionary of Legal Terminology*; Tehran: Ganj-e Danesh, 1999. [In Persian]
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar; *Vasit in Legal Terminology*; Tehran: Ganj-e Danesh, 2010. [In Persian]
- Hurr al-Amili, Muhammad; *Tafsil Wasa'il al-Shi'ah ila Tahsil Masa'il al-Shari'ah*; Qom: Al al-Bayt, 1409 AH. [In Arabic]
- Hasani, Hashem; *Theory of Contract in Jafari Jurisprudence*; Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbu'at, 1996. [In Arabic]
- Hosseini Rouhani, Sayyid Sadiq; *Minhaj al-Faqahah*; Qom: Anwar al-Huda, 1429 AH. [In Arabic]
- Hosseini Amili, Sayyid Jawad; *Miftah al-Karamah fi Sharh Qawa'id al-Allamah*; Qom: Islamic Publications Office, 1419 AH. [In Arabic]
- Hisni, Abu Bakr; *Al-Qawa'id lil-Hisni*: Qawa'id al-Fiqh; Riyadh: Maktabat al-Rushd wa Shirkat al-Riyad, 1418 AH. [In Arabic]
- Hilli, Hasan; *Muntaha al-Matlab fi Tahqiq al-Madhhab*; Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyyah, 1412 AH. [In Arabic]
- Khwansari, Mohammad; *Al-Hashiyah al-Ula 'ala al-Makasib*; Qom: Dar al-Ilm, [n.d.]. [In Arabic]
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim; *Misbah al-Faqahah*; Beirut - Lebanon: Dar al-Fikr, [n.d.]. [In Arabic]
- Dehkhoda, Ali-Akbar; *Loghatnameh*; Tehran: University of Tehran, 2006. [In Persian]
- Zarkashi, Badr al-Din Muhammad; *Al-Manthur fi al-Qawa'id*; Beirut - Lebanon: Shirkat Dar al-Kuwait lil-Sahafah, 1402 AH. [In Arabic]
- Zayla'i al-Hanafi, *Uthman bin Ali*; Tabyin al-Haqa'iq Sharh Kanz al-Daqa'iq; Beirut: Dar al-Ma'rifah, [n.d.]. [In Arabic]
- Subki, Abd al-Wahhab; *Al-Ashbah wa al-Naza'ir*; Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1411 AH. [In Arabic]
- Saraj, Mohammad; *Theory of Contract in Islamic Jurisprudence, Comparative Jurisprudential Studies*; Beirut - Lebanon: Alexandria University, [n.d.]. [In Arabic]

- Sultan, Anwar; *Sources of Obligation in Jordanian Civil Law*; Amman: Jordan University Publications, 1987. [In Arabic]
- Sanهوري, Abd al-Razzaq; *Al-Wasit in Explaining the New Civil Law*; Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, [n.d.]. [In Arabic]
- Sanهوري, Abd al-Razzaq; *Sources of Right in Islamic Jurisprudence*; Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1997. [In Arabic]
- Suyuti, Jalal al-Din; *Al-Ashbah wa al-Naza'ir fi Qawa'id wa Furu' Fiqh al-Shafi'iyyah*; Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, 1418 AH. [In Arabic]
- Shatibi, Ibrahim; *Al-Muwafaqat fi Usul al-Shari'ah*; Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1395 AH. [In Arabic]
- Shafi'i, Muhammad bin Idris; *Al-Umm*; Beirut: Dar al-Fikr, 1403 AH. [In Arabic]
- Shahroudi, Mahmoud; *Encyclopedia of Jurisprudence*; Qom: Islamic Jurisprudence Encyclopedia Foundation, 1426 AH. [In Persian]
- Burhanpuri, Nizam; *Al-Fatawa al-Hindiyyah*; Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1406 AH. [In Arabic]
- Safai, Sayyid Hossein; "Theory of Motive in Contracts (1)", *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, University of Tehran; No. 8, Summer 1971. [In Persian]
- Tabataba'i Yazdi, Mohammad Kazem; *Hashiyat al-Makasib*; 2nd ed., Qom: Isma'iliyan Institute, 1421 AH. [In Arabic]
- Ouji, Mustafa; Civil Law; *Cairo - Egypt: Bahsoon Publishing and Distribution Institute*, [n.d.]. [In Arabic]
- Faraj Tawfiq, Hasan; *General Principles of Law*; [n.p.]: Dar al-Jami'ah, 1988. [In Arabic]
- Kasani al-Hanafi, Abu Bakr; *Bada'i al-Sana'i fi Tartib al-Shara'i*; Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1418 AH. [In Arabic]
- Kashif al-Gita, Muhammad Hussein; *Tahrir al-Majallah*; Qom: World Assembly for Proximity of Islamic Schools of Thought, 1432 AH. [In Arabic]
- Courand, Givara; *Dictionary of Legal Terms*; Translated by Mansur al-Qadi; Beirut: University Institute for Studies, Publishing and Distribution, 1998. [In Arabic]
- Mahmassani, Sobhi; *General Theories of Obligations and Contracts in the Light of Modern Laws*; Translated by Jamal al-Din Jamali (Mahallati); Beirut - Lebanon: Pharos Press, 1968. [In Persian]
- Movahed, Mohammad Ali; *Brief Civil Law*; [n.p.]: Higher School of Accounting, 1973. [In Persian]
- Najafi Khwansari, Musa; *Munyat al-Talib fi Hashiyat al-Makasib*; Tehran: Al-Maktabat al-Muhammadiyah, 1373 AH. [In Arabic]
- Najafi, Muhammad Hasan; *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam*; Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1404 AH. [In Arabic]

جایگاه علت تعهد و جهت معامله در فقه امامیه و عامه

(با مطالعه تطبیقی در حقوق مصر و لبنان)

سیداحمدعلی هاشمی

Email: hashemi.a@pnu.ac.ir

استادیار، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

امید توکلی کیا* (نویسنده مسئول)

دانش پژوه دکتری حقوق خصوصی، مرکز تحصیلات تکمیلی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران و پژوهشگر پژوهشکده

Email: tavakolikia.o@student.pnu.ac.ir

حقوق و قانون ایران.

Use your device to scan and read the article online

استناد هاشمی، سیداحمدعلی؛ توکلی کیا، امید (۱۴۰۵). جایگاه علت تعهد و جهت معامله در فقه امامیه و عامه (با مطالعه تطبیقی در حقوق مصر و لبنان). فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۳ (۸۸): ۱۷۶-۱۴۵

[10.22034/ilaw.2024.711689](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.711689)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۶

چکیده

اصطلاح «علت» ریشه در حقوق روم دارد اما با تحولات معنایی به تدریج وارد حقوق فرانسه و سپس حقوق اسلام شده است. علت در دو مفهوم به کار می‌رود: مفهوم نوعی (عینی) و مفهوم شخصی (ذهنی یا درونی). در فقه عامه در ضرورت یا عدم ضرورت علت تعهد (سبب التزام) اختلاف نظر است؛ برخی قائل به ضرورت وجود این ماهیت هستند و برخی دیگر معتقدند چنین تئوری در فقه لازم نیست. در فقه امامیه نیز اصل مفهوم علت تعهد در حقوق اسلام وجود دارد و می‌توان این نظریه را در اصل همبستگی تعهدات و یا حق حبس برای بایع و مشتری، مشاهده کرد. در مورد مفهوم «جهت معامله» در حقوق کشورهای اسلامی (مصر و لبنان) قوانینی با عنوان «سبب تعهد» تصویب شده که مقتبس از حقوق فرانسه است. در این نوشتار سعی بر این است که به این پرسش پاسخ داده شود که نظریه علت و جهت تعهد تا چه اندازه در فقه عامه و امامیه نفوذ کرده و آیا توانسته گرهی از مشکلات حقوقی را حل کند و سپس در قوانین مصر و لبنان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی

علت تعهد، جهت معامله، فقه امامیه، فقه عامه، حقوق مصر و لبنان.

مقاله

اصطلاح «علت» ریشه در حقوق روم دارد؛ در حقوق روم علت به دو معنا به کار می‌رفت: اول، علت به مفهوم نوعی «عینی» (Cause Objective) و دوم علت در مفهوم شخصی «ذهنی یا درونی» (Cause Subjective). مراد از علت نوعی و بی‌واسطه، هدف اولیه‌ای است که به منظور آن طرفین مبادرت به انعقاد قرارداد نموده‌اند؛ با این تعریف علت نوعی از علت شخصی (انگیزه درونی) متمایز می‌گردد زیرا علت شخصی، انگیزه با واسطه‌ای است که شخصی بوده و حسب نوع قرارداد متفاوت می‌شود (طالقانی، ۱۳۷۳، ص ۳۰). حقوقدانان فرانسوی متأثر از حقوق روم معتقد بودند در همه قراردادهای وجود علت لازم است؛ در قراردادهای معوض، علت به معنای تعهدی است که طرف مقابل به عهده گرفته که با فقدان آن، تعهد اولی بلااثر می‌شود. تعهدات متقابل هر کدام علت یکدیگر محسوب می‌گردند، مثلاً در مورد عقد اجاره، علت یا هدف مستاجر از قرارداد اجاره، نیل به منافع عین مستأجره و برای موجر وصول به مال الاجاره می‌باشد؛ همچنین هدف شخص از فروش منزل، دریافت ثمن آن است؛ در طرف خریدار هم هدف از خرید منزل، انتقال ملکیت خانه به اوست.

بنابراین تفاوت‌های علت و جهت عبارت‌اند از:

۱. علت در ذات معامله است و جزء لاینفک قرارداد و از عناصر تشکیل دهنده آن است ولی جهت در خارج از معاملات و از آن جداست (موحد، ۱۳۵۲، ج ۲، ص ۲۴۲).
۲. علت امری عینی است که ارتباطی با شخص متعاملین ندارد، اما جهت، امری شخصی و وابسته به افراد و خصوصیات آن است.
۳. علت در یک نوع قرارداد یکسان و ثابت است، اما جهت امری متغیر و در هر مورد ممکن است با مورد دیگر فرق داشته باشد (صفایی، ۱۳۵۰، ص ۵۱).
۴. علت نوعاً قابل تقویم است، لیکن جهت ارزش مالی ندارد.
۵. تحقق علت با زمان وقوع معامله مقارن است، اما جهت همیشه در

وجود شخص و مقدم بر معامله و محرک شخص به شمار می‌رود و در عالم خارج هم پس از وقوع معامله ممکن است محقق گردد.

۶. اثبات نامشروع بودن علت به مراتب آسان‌تر از اثبات نامشروع بودن جهت است (احمدی و استانی، ۱۳۴۱، ص ۱۸۹).

در متون فقهی فقه عامه اگرچه در ضرورت یا عدم ضرورت علت تعهد (سبب التزام) اختلاف نظر است؛ برخی قائل به ضرورت وجود این ماهیت در فقه اهل سنت هستند و برخی دیگر معتقدند چنین تئوری در فقه لازم نیست. در فقه امامیه نیز نظرات مختلفی ارائه شده است، برخی معتقدند اگرچه فقها از آن به صراحت یاد نکرده‌اند اما اصل مفهوم علت تعهد در حقوق اسلام وجود دارد و می‌توان این نظریه را در اصل همبستگی تعهدات در قراردادهای لازم طرفینی و یا حق حبس برای بایع و مشتری، مشاهده کرد. در مقابل برخی دیگر معتقدند از آنجایی که نظام حقوقی اسلام، دارای مبانی و اصول مستقلی است، نیازی به وام‌گیری از مفاهیم غربی که ریشه در تاریخ و فرهنگ غرب دارد، نیست و فقها می‌توانند، نظریات و تحلیل‌های خود را با ابزار عقلایی از مبانی اسلامی استنباط کنند.

در مورد مفهوم «جهت معامله» در حقوق کشورهای اسلامی و خصوصاً کشورهای عربی (مصر و لبنان) قوانینی با عنوان «سبب تعهد» تصویب شده که مقتبس از حقوق فرانسه است (کورند، ۱۹۹۸، ص ۸۸۳). در فقه امامیه، تقریباً تمامی فقها مفهوم جهت را با عبارات مختلف بیان کرده‌اند. برخی از اصطلاح «جهت غایی» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۲، ص ۳۰) و برخی دیگر از لفظ «غایت» (اردبیلی، ۱۴۱۱، ج ۸، ص ۵۱) و برخی دیگر از لفظ «جهت با قید حلال و حرام» (حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۳۹) و عده‌ای از لفظ «داعی» استفاده کرده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۱). سؤال اصلی این پژوهش این است که آیا علت و جهت تعهد در فقه عامه و امامیه برگرفته از حقوق فرانسه است یا هریک برای خود مبانی مستقلی دارند؟

درخصوص پیشینه تحقیق تنها مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی جهت و علت عقد در حقوق ایران و فرانسه و فقه امامیه» نوشته آقای عبدالرسول دیانی است که از جهات متعددی از جمله محتوای مباحث فقه امامیه، نپرداختن به فقه عامه و مطالعه تطبیقی در قوانین مصر و لبنان، متفاوت با این پژوهش و بدیع است.

۱. معنای لغوی و اصطلاحی علت و جهت

عَلَّتْ در لغت در معانی عذر، بهانه، بیماری و سبب و انگیزه است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۴۷۱) و در اصطلاح آنچه که وجود یا عدم چیزی وابسته به وجود یا عدم آن باشد. در فقه سببی را گویند که تناسب تاثیر آشکار داشته باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۹، ص ۵۰۸) عَلَّتْ دارای اقسامی است: عَلَّتْ طبیعی (مانند سرمای شدید عَلَّتْ یخبندان)، عَلَّتْ قراردادی یا اعتباری (مانند عقود عَلَّتْ تملک)، عَلَّتْ غایی که خود بر دو قسم است: عَلَّتْ مستقیم (تملک ثمن و مبیع، هدف بایع و مشتری) و عَلَّتْ غیرمستقیم (قصد مسافرت پس از وصول ثمن توسط بایع) (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۹، ص ۱۱).

جهت به کسر جیم از ریشه «وَجَهَةٌ» است و در فارسی به معانی، طرف و جانب، کرانه، زی، سمت و سوی و یکی از جهات اصلی و فرعی، همچنین به معنی سبب، برای، علت، مقصود آنچه که متحرک آن را قصد کند و... آمده است (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۶۹۶۷).

در اصطلاح حقوقی جهت، غرض عاقد در عقود است که جنبه شخصی دارد و به حسب اشخاص فرق می‌کند. آن را «داعی»^۱ هم گفته‌اند و ظاهراً مقصود علت غایی است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۵۸۸/ همو، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۶۱). در ادامه به بررسی این دو مفهوم در حقوق عامه می‌پردازیم.

۱. حالت و کشش درونی که انسان را بر انجام دادن عملی برمی‌انگیزد (شاهرودی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۵۷۳).

۲. نظریه علت تعهد و جهت معامله در فقه امامیه

در این قسمت ابتدا به بررسی علت تعهد در فقه امامیه می‌پردازیم.

۲-۱. علت تعهد

از نظر فلسفی گاهی علت، علت طبیعی است مانند آتش که علت سوزاندن است و گاهی قانونی و عرفی است، مانند عقود و ایقاعات (حسینی، ۱۹۹۶، ص ۲۳۵). به لحاظ حقوقی اگر لفظ «فروختم» از فروشنده به قصد تملیک و لفظ «قبول است» از جانب مشتری به قصد تملک باشد، بیع، علت انتقال مورد تعهد از مالک اصلی به مالک جدید می‌شود (نجفی خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۳۷). بنابراین در بیع، عقد علت است و آثار حاصله از عقد معلول آن می‌باشد (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۱۸). بنابراین علت در این مفهوم علت فاعلی است یعنی همان معنای علت در حقوق روم، اما در مورد وجود علت تعهد در معنای فرانسوی آن (علت غایی)، برخی بر این عقیده‌اند که اگرچه فقها از آن به صراحت یاد نکرده‌اند، اما مفهوم آن در حقوق اسلام وجود دارد؛ در مقابل برخی دیگر معتقدند از آنجایی که نظام حقوقی اسلام، دارای مبانی و اصول مستقل برگرفته از وحی الهی است، باید نظریات و تحلیل‌ها نیز با ابزار عقلایی از این مبانی استنباط شود؛ لذا نیازی به نظریه علت در حقوق اسلام نیست (صفایی، ۱۳۵۱، ص ۷۶).

مخالفین نظریه علت معتقدند برخی مفاهیم و مبانی فقهی می‌توانند جایگزین علت تعهد شوند. برای مثال فردی شیء معینی را خریداری می‌کند و پس از عقد آشکار می‌شود که آن شیء معین قبل از عقد، تلف شده است؛ مطابق نظریه علت، چنین عقدی باطل است به دلیل اینکه علت آن موجود نیست، اما از نظر فقهای امامیه به دلیل تلف شدن مبیع قبل از عقد، مبادله‌ای بین دو مال صورت نگرفته در نتیجه بیع محقق نشده است زیرا موضوع اساساً وجود نداشته است یا اگر مبیع دارای قیمتی نباشد، در این

صورت عقد باطل می باشد، زیرا عقد بر چیزی واقع شده که مالیت ندارد (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۹۶-۲۹۷ / حسنی، [بی تا]، ص ۲۲۰).

در خصوص علت نامشروع فقهای امامیه می گویند تعهد شخص برای فعل حرام نمی تواند هیچگونه تعهدی برای وی ایجاد کند، زیرا انجام کار حرام برای مسلم حرام و غیرممکن است و همچنین است حکم کسی که تعهد به ترک فعل واجب کرده باشد (نجفی خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۵). بنابراین انعقاد عقد بر تمامی محرمات باطل است، زیرا محرمات نمی توانند تحت ملکیت متعاقدین درآیند و زمانی که تحت ملکیت شخص نباشند چگونه می توان آن را بوسیله عقد، ایجاد کرد؛ همین حکم در موردی که موضوع عقد یک واجب عینی باشد نیز محقق خواهد بود (همان).

بنابراین مخالفین علت تعهد معتقدند در فقه امامیه، برای حل مشکلاتی این چنین راه حل های مناسب و منطقی ارائه شده که هیچگونه نیازی به نظریه علت مذکور در حقوق فرانسه مشاهده نمی شود.

۲-۲. نظریه جهت معامله در قرارداد

در بیشتر کتب فقها این مبحث تحت عنوان «بیع العنب ممن یجعله خمرًا» بحث می شود، بدون آنکه تفکیک کنند بین موردی که بایع قصد انجام بیع برای منفعت حرام را دارد و یا اینکه بایع فقط عالم به مصرف مبیع در منفعت حرام است؛ لذا مشاهده می شود نظرات فقها در این باب متفاوت است به این صورت که برخی قائل به جواز چنین بیعی هستند و برخی دیگر آن را حرام می دانند؛ لذا شیخ انصاری برای رفع این مشکل و توجیه این نظرات، قائل به تفکیک مذکور شده و در یکی، قصد را لازم می داند و در دیگری خیر و دلیل اینکه در اولی قصد را لازم می داند این است که ایشان برای استناد به قاعده اعانه بر اثم و عدوان، قصد (داعی) را ضروری می داند؛ لذا برای اثبات حرمت موردی که بایع داعی فروش برای منفعت حرام را دارد، قید قصد را می آورد تا شامل این قاعده شود و بدین

طریق آن را حرام بدانند. شیخ انصاری بیع با داعی حرام را حرام می‌داند و دلیل آن را اعانه بر اثم معرفی می‌کند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۳-۱۲۷). نظر برخی از فقها بر این است که علم به قصد مشتری برای مصرف مبیع در منفعت حرام نمی‌تواند موجب حرمت شود و دلیل آن را عدم صدق اعانه بر اینگونه معاملات دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۲، ص ۳۰-۳۳) و برخی دیگر علم را کافی برای حرمت می‌دانند و آن را از مصادیق اعانه بر اثم می‌شمارند (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۷).

در این قسمت به بررسی ادله فقها در حرمت و بطلان معامله در صورت وجود داعی یا قصد در جهت نامشروع و سپس صرف علم را بررسی می‌کنیم:

۲-۲-۱. قصد یا داعی در جهت نامشروع

برای بطلان اینگونه معاملات ادله‌ای مطرح شده و برخی این استدلالات را نقد کرده‌اند.

الف) حرمت اعانه بر اثم و عدوان

یکی از دلایل حرام بودن اینگونه معاملات، معاونت بر اثم و عدوان است که در کتاب، سنت و اجماع حرام دانسته شده است و عقل نیز این اعانه را قبیح می‌داند (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۵۵/ نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۹۹). برخی در نقد این استدلال گفته‌اند: اولاً اعانه بر اثم، حرام نیست چرا که به قرینه امر به اعانه بر نیکی و تقوی در آیه قرآن، نهی یادشده، نهی تنزیهی است و تنها دلالت بر نقصان ثواب عبادت و طلب ترک غیرالزامی دارد و ملازم ترخیص فعل منهی عنه است. ثانیاً آنچه نهی شده است تعاون است نه اعانه و حرمت تعاون که در آیه قرآن مستلزم حرمت اعانه بر اثم نیست (حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۲۰۴-۲۰۵). ثالثاً بین عنوان بیع و عنوان اعانه بر اثم، رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد، چون مفهوم اعانه بر اثم، هنگامی صادق است که اقباض و تسلط خارجی بر عین محقق شود هر چند که در غیر بیع باشد، البته با این فرض که معطی، علم به مصرف آن در امر

حرام داشته باشد، این تسلط خارجی ممکن است در بعضی از مصادیق بیع محقق نشود، بنابراین پذیرفتن حرمت اعانه بر اثم مستلزم این نیست که آن را در تمامی موارد بیع جاری بدانیم. رابعاً اگر بپذیریم که با وجود اعانه معامله حرام است دلیل نمی‌شود که معامله را باطل بدانیم، زیرا حرمت اعانه حرمت تکلیفی است و نمی‌تواند موجب حرمت وضعی شود. خامساً اگر بپذیریم که حرمت تکلیفی موجب بطلان معامله می‌شود، این موضوع زمانی محقق است که معامله مستقیماً و ابتدائاً مورد نهی واقع شده باشد، مانند فروش شراب و نه به عنوان عرضی و ثانوی مانند مورد مذکور که فروش انگور است. سادساً در تمامی موارد نمی‌توان به قاعده اعانه استناد کرد مگر موارد خاص و مورد مذکور شامل آن نمی‌شود (خویی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۶۲ / حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۱) سابعاً تفاوت است بین اعانه بر شرط حرام منحصر و غیرمنحصر. منفعت بیع انگور، تملیک است و فایده اش عرفاً منحصر در ساختن شراب نیست و عزم به استفاده چیزی در مصرف خاص، سبب منحصر شدن فایده آن در مصرف معین مورد نظر نمی‌شود تا اعانه بر شرط حرام بر آن صدق کند (حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۲۱۶-۲۱۷).

ب) حرمت اکل مال به باطل

از دیگر دلایل حرمت بیع برای منفعت حرام این است که متعهد شدن به اینکه مبیع به مصرف حرام برسد، مصداق اکل مال به باطل است، زیرا منفعت حرامی در مقابل ثمن قرار گرفته است و شرط باعث می‌شود که مبیع فقط در منفعت حرام صرف شود (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۳ / خوانساری، [بی‌تا]، ص ۶).

برخی از فقها اینگونه پاسخ گفته‌اند که اولاً حرمت اکل مال به باطل ماخوذ از آیه شریفه «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» (بقره: ۱۸۸) است و این آیه مخصوص بیان ضابطه‌ای کلی برای علت صحیح و علت باطل برای معاملات است و شرایط عوضین خارج از این محدوده می‌باشد. ثانیاً

اینکه شرط شده باشد مالی در منفعت حرام مصرف شود، صرفاً شرط است و شروط نمی‌توانند سبب تقسیط ثمن شوند تا نتیجه گرفته شود که چون قسمتی از ثمن در مقابل شرط قرار گرفته و شرط نیز به دلیل نامشروع بودن فاسد است، در نتیجه قسمتی از ثمن در برابر شرط فاسد قرار می‌گیرد پس اکل مال به باطل خواهد بود؛ لذا این شروط چیزی جز التزام نیستند و تنها چیزی که ممکن است از مخالفت با آنها حاصل شود خیار است. ثالثاً در عقد بیع، ثمن در مقابل منافع قرار نمی‌گیرد بلکه ثمن، در برابر عین پرداخت می‌شود با انگیزه استفاده از منافع عین مذکور و در اینجا نیز مبیع که انگور است دارای منافع حلال می‌باشد، اگرچه شرط شده باشد که در منفعت حرام مصرف شود. البته شاید این استدلال در مورد اجاره صادق نباشد و بر همین اساس است، برخی از فقها در مورد اجاره زمانی که شرط منفعت حرام شده باشد آن را اکل مال به باطل می‌دانند چون منفعت حرام در برابر ثمن قرار گرفته است (خویی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۶۳ / حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۱).

ج) شرط مخالف قرآن و سنت

التزام به اینکه شخصی از انگور شراب بسازد، شرطی است مخالف کتاب و سنت، در نتیجه فاسد است و در نتیجه فساد آن موجب فساد مشروط می‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶).

در پاسخ به این استدلال گفته شده، شرط فاسد موجب فساد معامله نمی‌شود (حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۰) زیرا اولاً فساد شرط به فساد عقد سرایت نمی‌کند و ادعای تفاوت این مورد با دیگر شروط باطل واقعاً بی‌اساس است و ثانیاً اگر بپذیریم که شروط در مقابل مقداری از ثمن قرار دارد و ثمن بر شرط و مشروط تقسیط می‌شود، این موضوع فقط در خصوص شروطی است که بایع بر عهده می‌گیرد، اما در شروطی که برای

۱. «مقتضی القاعدة ابتناؤه علی كون الشرط الفاسد مفسداً».

مشتری قرار داده می‌شود مانند اینکه بائع برای مشتری شرط کند که این مبیع را در مورد خاصی مصرف کند، در این صورت فرقی نمی‌کند که مورد شرط حلال باشد یا حرام، در این صورت چیزی از ثمن در مقابل این شرط واقع نمی‌شود. بنابراین حتی بنا بر قول تقسیط ثمن در برابر شرط، باز هم شرط فاسد (شرط مصرف مبیع در حرام توسط بائع بر مشتری) سبب فساد بیع نمی‌شود (خویی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۶۲).

د) حرمت مقدمه فعل حرام

فعل مباحی که برای رسیدن به یک نتیجه حرام انجام می‌شود حرام است، پس فروختن انگور با قید اینکه برای ساختن شراب مصرف شود حرام است. به عبارت دیگر این مورد از مصادیق مقدمات حرام است و چون مقدمه حرام، حرام است لذا اینگونه معاملات حرام است (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۹۶). در پاسخ گفته شده که مقدمه حرام، حرام نیست مگر مقدماتی که از فعل حرام جدا نمی‌شوند؛ لذا روشن است که فروش انگور با این قصد که در حرام مصرف شود و یا به شرط مصرف در حرام، نمی‌تواند علت به وجود آمدن حرام شود و این حرمت اقتضای بطلان نمی‌کند زیرا مبعوضیت شارع ملازمه با بطلان ندارد (خویی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۶۳ / حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۰).

ه) عموم ادله نهی از منکر

ادله مربوط به نهی از منکر، دلالت بر حرمت معامله مورد بحث دارد، زیرا اگر برطرف کردن منکر واجب است، جلوگیری از انجام عمل منکر و حرام اولی است بر وجوب نهی و عقل نیز این نهی را تأیید می‌کند (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۵۷ / نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۹۹).

پاسخی که فقها به این دلیل داده‌اند این است که اولاً اگر ادله وجوب نهی از منکر دلالت بر جلوگیری از عمل حرام می‌کند، امکان داشت بتوانیم از مفهوم این ادله استفاده کنیم و عمل حرام را متوقف کنیم ولی عکس این برداشت صحیح نیست، ثانیاً این موضوع زمانی مطرح می‌شود که فروشند

علم داشته باشد که مشتری آن را در حرام مصرف خواهد کرد و استفاده از منافع حرام در عقد نیز شرط شده باشد والا دلیلی برای وجوب نهی از منکر نخواهد بود و اینکه اقتضای این وجوب فقط حرمت تکلیفی در انجام معامله است و حرمت تکلیفی مستلزم بطلان معامله نیست و دیگر اینکه وجوب نهی از منکر واجب کفایی است نه عینی و در مورد مذکور زمانی وجوب عینیت خواهد یافت که استفاده حرام منحصر در فروش بایع باشد (خویی، [بی تا]، ج ۱، ص ۱۶۳ / حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۱-۲۱۷).

و ادله نقلی

برخی فقیهان (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۵۶) بطلان این معامله را به «ظاهر عبارات اصحاب» نسبت داده و برخی ادعای اجماع بر آن نموده‌اند (حلی، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص ۳۶۵ / بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱۸، ص ۲۰۲ / حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۲، ص ۱۲۲ / نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۹۶). در مقابل عده‌ای از فقها گفته‌اند پذیرفتن چنین اجماعی به صورت تعبدی ناپسند است زیرا ادله دیگری برای حرمت مطرح شده است (خویی، [بی تا]، ج ۱، ص ۱۶۳ / حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۰). در عین حال احادیثی در این خصوص مطرح شده است. دلیل نقلی که بسیاری از فقها به آن استناد کرده‌اند، روایت جابر است که می‌گوید: عن جابر (صابر) قال: سألت ابا عبد الله (ع) عن الرجل یؤاجر بینه فیباع فیه الخمر؟ قال: حرام اجره (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۱۷۴). این روایت هر چند در مورد اجاره است اما از باب اتحاد حکم در بیع نیز قابل استناد است (خویی، [بی تا]، ج ۱، ص ۱۶۳). برخی از فقها در پاسخ به این دلیل بیان داشته‌اند:

اولاً سند این روایت ضعیف است.

ثانیاً هر چند این حدیث در مورد اجاره است ولی اگر بپذیریم که مورد مذکور در اجاره و بیع تفاوتی نمی‌کند باید گفت چیزی که از ظاهر این حدیث فهمیده می‌شود این است که اجاره فاسد است، زمانی که طرفین

توافق در فروش خمر در آن مکان داشته باشند و از این مطلب نمی‌توان شرط و یا التزام به فروش خمر را بدست آورد، ثالثاً احادیث دیگری داریم که معارض با این حدیث هستند و فقها به آنها نیز توجه کرده‌اند، در نتیجه استناد به این حدیث محل اشکال است تا چه رسد به اینکه معنی دیگری غیر از ظاهر آن برداشت شود. رابعاً بر فرض اینکه بپذیریم از این احادیث مفهومی غیر از ظاهر آنها برداشت کند، عجیب است که چرا قائل به فساد معامله در صورت علم طرف مقابل نشده‌اند، زیرا ظاهر این روایات بر علم دلالت دارد و آنها می‌توانستند به جای بیان شرط و داعی، علم را برای بطلان کافی بدانند (حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۲/ خویی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۶۶). برخی برای بطلان چنین بیعی به حدیث «ان الله اذا حرم شیئاً حرم ثمنه» استناد نموده‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶) در پاسخ به این استدلال گفته شده علاوه بر اینکه این حدیث از حیث سند ضعیف می‌باشد، این مورد را دربر نمی‌گیرد، زیرا این حدیث مربوط به مورد معامله حرام است درحالی که در محل بحث ما مورد معامله عینی است که دارای منفعت حلال است، مانند انگور که برای خوردن است لکن شرط استفاده حرام در آن شده است (حسینی روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۹۰).

۲-۲-۲. علم بابع به مصرف مبیع در منفعت حرام

در این مورد ادعای پذیرش بطلان معامله بسیار ضعیف‌تر است، البته فقهای زیادی در این مورد حرمت را پذیرفته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۲، ص ۳۳) ولی نمی‌توان آنها را حمل بر بطلان معامله نمود، حتی برخی از فقها در این مورد تصریح به عدم بطلان کرده‌اند و فقط قائل به حرمت شده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۴۵) و لذا پذیرش بطلان در این مورد

۱. «فما عن ظاهر التهذیب والمختلف و حواشی الشہید والمسالك والروضه و النہایہ الشیخ فی خصوص المساکن و الحمولات من الحرمه مع العلم مطلقاً».

بسیار سست است و این مورد در فقه نیز جزء دواعی نمی‌باشد، بنابراین نمی‌توان در حقوق به آن استناد کرد؛ در نتیجه از بحث ما نیز خارج است.

۳. علت در فقه عامه

در این مبحث به مفهوم‌شناسی علت و دیدگاه‌های موافقان و مخالفان نظریه علت در فقه عامه خواهیم پرداخت.

۳-۱. مفهوم‌شناسی علت در فقه و حقوق عامه

واژه «علت» یا «سبب» در فقه عبارت است از هر امری که منشأ و سبب اثر شرعی قرار گیرد، مانند ازدواج که علت حصول محرمیت و توارث بین زوجین و قتل و جرح که علت قصاص می‌باشند. در فقه، ارث و عقود تملیکی علت شرعی برای تملیک است که بر اساس آن اخذ مال غیر مجاز می‌شود. همچنین در فقه، دیون از واجبات شرعی‌ای است که باید دارای منشأ و علتی باشد.

در ماده ۱۶۲۷ المجله برگرفته از فقه حنفی آمده است: «اذا كان المدعى به عيناً فلا يلزم بيان سبب الملكيه ... و اما اذا كان ديناً فيسئل عن سببه و جهته» (ابن نجيم، [بی‌تا]، ج ۷، ص ۱۹۵ / شیخ نظام، ۱۴۰۶، ج ۴، ص ۳). بر اساس ماده مارالذکر، در دعاوی دینی، مدعی علیه حق دارد از علت دین سؤال کند که آیا دین ناشی از ثمن مبیع است یا ناشی از اجرت کاری است یا از طریق دیگری حاصل شده است. از این عبارت می‌توان برداشت نمود که در فقه عامه سبب (علت) و جهت گاه در یک معنا به کار رفته است. اما اصطلاح «علت تعهد» در مفهوم غربی آن، در متون اسلامی به چشم نمی‌خورد و به این نظریه اشاره مستقیمی نشده است و واژه «علت» در فقه اسلام در معنای «علت تعهد» اصطلاحی به کار نرفته است.

۳-۲. دیدگاه‌های موافقان و مخالفان نظریه علت (سبب التزام) در فقه عامه

در وجود یا عدم مفهوم علت (سبب التزام) در فقه عامه اختلاف نظر

است. برخی معتقدند این ماهیت در فقه وجود داشته و برخی معتقدند چنین دیدگاهی در فقه شناخته شده نیست.

۳-۲-۱. دیدگاه موافقان وجود علت

برخی از فقهای عامه معتقدند: اگرچه علت، به طور جازم و روشن در اسلام مطرح نشده است ولی این مسئله از جمله قواعد عمومی قراردادهاست و هر شخص عاقل آن را تأیید می کند. ایشان در تعریف علت می گویند: علت (سبب التزام) غرض و مقصود مباشر در عقد است و این معنی در فقه اسلام منوط به آن است که مقصود علیه، موجود، مباح و صحیح باشد. این عده معتقدند نظریه علت در شریعت اسلام، مبتنی بر آزادی اراده و غرض و قصد متعاملین است.

این حقوقدانان، علت را با اراده مرتبط دانسته و معتقدند هر شخصی در اعمال حقوقی خود غرضی دارد و هر کس متعهد به انجام عملی می شود، به قصد بدست آوردن تعهد طرف مقابل است. بنابراین، قصد در عقود معتبرند و قصد در صحت، فساد، حلیت و حرمت عقد موثر است. بنابراین هر عقدی دارای علت (سبب) یا مقصودی است و چنانچه مقصود علیه موجود نباشد یا حرام باشد علت به وجود نیامده و عقد باطل است؛ مثلاً عقد ازدواج برای تناسل، عقد هبه برای خیر رساندن به واهب و مقصود از بیع و عقود معاوضی به دست آوردن عوض است (محمصانی، ۱۳۴۷، ص ۹۱-۹۲).

برخی حقوقدانان اهل سنت معتقدند، هر فاعل عاقل و مختاری معامله اش را بر اساس غرض و هدف و مقصودی بنا می نهد که همان هدف مقصود مباشر و بلاواسطه عقد است. ایشان در پاسخ به این اشکال که علت، همان اراده است و نباید آن را از اراده جدا دانست می گویند: اگرچه علت با اراده ارتباط محکمی دارد، ولی از دو جهت با آن متفاوت است: جهت اول؛ فرضی که علت، وجود ندارد ولی اراده موجود است. در این فرض دو حالت وجود دارد. اول جایی است که شخص عقدی را می بندد

ولی نمی‌داند چه چیزی منعقد کرده است، مثل مجنون؛ در این حال اراده وجود دارد ولی علت عقد مخدوش است. حالت دوم اینکه شخص عقدی را برای هدفی که گمان می‌کرده موجود است منعقد می‌کند، ولی بعد آشکار می‌شود که آن غرض و مقصود وجود نداشته است. مثل جایی که طرف او به دروغ می‌گوید جنسی دارد ولی بعد معلوم می‌شود که وجود نداشته است. در این حالت اراده سالم وجود دارد ولی علت عقد موجود نیست.

جهت دوم؛ فرضی که علت، وجود دارد ولی اراده مخدوش است. مثل جایی که علت نامشروع باشد (سلطان انور، ۱۹۸۷، ص ۱۳۶).

همچنین قائلین به وجود علت در فقه عامه به عدم لازم الوفا بودن «وعد مجرّد» استناد جسته‌اند؛ با این توضیح که چون «وعد مجرّد» تعهدی است که مستند به علتی نیست لذا بر اساس نظر فقهای مذاهب مثل امام مالک لازم الوفا نیست، لکن اگر مقرون به سببی باشد یا آنکه در اثر وعده مزبور طرف موعود به زحمت افتاده باشد، لازم الوفا است. بنابراین گفته‌اند برای لازم شدن عقود باید سبب حقیقیه موجود باشد.

در تأیید این مطلب از احمدبن حنبل نقل شده است که مثلاً اگر اجیری را برای انجام کاری اجاره کنند هرگاه آن عمل مقدور یا مشروع یا مستند به علتی نباشد عقد باطل است؛ یا اگر کسی مسافرخانه‌ای بخرد ولی مسافر به آن شهر نیاید یا حمامی بخرد ولی مردم از آنجا کوچ کنند، فروشنده حق دریافت ثمن را ندارد و بیع منفسخ می‌شود زیرا علت خرید مسافرخانه مفقود شده است. بنابراین بطلان اینگونه موارد جز با تئوری علت قابل توجیه نیست (محمصانی، ۱۳۴۷، ص ۹۳-۹۴).

همچنین از کاربردهای علت در فقه این است که علت مفسر و متمم عقد است؛ مثلاً اگر هنگام عقد ذکر از توابع نشود، مثل کلید قفل که از توابع آن است، آن تابع داخل در مبیع است زیرا غرض و مقصود (علت) بدون وجود کلید حاصل نمی‌شود و برخی قواعد فقهی از جمله «الأمور

بمقاصدها» (سبکی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۵۴/ ابن نجیم، ۱۴۱۸، ص ۳۹/ سیوطی، ۱۴۱۸، ص ۳۸) و «العبره فی العقود للمقاصد و المعانی لا للألفاظ و المبانی» (سبکی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۷۴/ حصنی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۴۰۱/ زرکشی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۳۷۱) موید وجود نظریه علت در فقه اسلامی است.

۲-۲-۳. دیدگاه مخالفان وجود علت

بر اساس دیدگاه مخالفین علت تعهد، هیچ نیازی به پذیرفتن نظریه علت نیست و آثاری که بر مبنای علت برشمرده شده است، بر اساس مبانی خاص خود در اسلام بنیان نهاده شده است. شاطبی بر اساس قاعده‌ای می‌گوید: «ان الاعمال بالنیات و المقاصد معتبره فیما بینه من العبادات و العادات... کلمات ثبت أن الأحكام شرعت لمصالح العباد کانت الأعمال معتبره بذلک لانه مقصود الشرع فیها کما تبین فاذا کان الامر فی ظاهره و باطنه علی اصل المشروعیه فلا اشکال.» (شاطبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۲۳/ سراج، [بی‌تا]، ص ۱۹۶) بر طبق این قاعده هرگاه معاملات و تصرفات در ظاهر مطابق شرع منعقد شود ولی هدف آن غیر مشروع باشد آن عمل حقوقی باطل و غیر مشروع است.

۴. جهت در فقه عامه

چنانکه گفتیم جهت انگیزه با واسطه‌ای است که شخصی بوده و حسب نوع قرارداد متفاوت می‌شود. در فقه عامه در مکاتب فقهی شافعی، حنفی، مالکی و حنبلی در مورد اعتبار و شرایط جهت معامله، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. بر اساس یک تقسیم بندی این مکاتب در دو قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۴-۱. مکتب حنفی و شافعی

در این مکاتب حالت‌های مختلفی را می‌توان بررسی کرد:

۴-۱-۱. حالت عدم ذکر در عقد

مکتب حنفی و شافعی به دلیل استواری و امنیت معاملات به اراده ظاهری

اهمیت زیادی می‌دهد. بنابراین تا زمانی که انگیزه نامشروع در متن عقد تصریح نشود هیچ اثر حقوقی بر آن بار نیست. مکتب حنفی بر این اساس معتقد است، هرگاه فردی زنی را به زوجیت خود درآورد تا سبب رفع مانع او بعد از سه طلاق برای شوهرش شود اگرچه حرام است ولی تا این امر در متن عقد ازدواج درنیاید نمی‌توان این عقد را باطل دانست. در این رابطه ابن‌نجم می‌گوید: «لان مجرد النيه في المعاملات غير معتبر» (شافعی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۶۵). بنابراین در مکتب حنفی آنچه در مورد جهت مهم است آن است که در صیغه عقد یا اعلام اراده ذکر شود و لذا آن چیزی که در صیغه عقد وارد نشود هیچ اعتباری ندارد. در این مکتب لازم نیست حتماً جهت ذکر شود بلکه اگر به صورت ضمنی هم بیاید یا از اوضاع و احوال و عرف به صورت قطعی بدست آید که جهت نامشروع بوده عقد باطل است (سنه‌وری، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۳۸).

مکتب شافعی به اراده ظاهری اهمیت بیشتری می‌دهد چنانکه می‌گوید: «أصل مورد قبول ما این است که هر عقدی که در ظاهر صحیح باشد با ادعای یکی از متعاملین مبنی بر بطلان آن، باطل نگردد و همان ظاهر در صحت عقد کافی است و هرگاه اکراهی وجود داشته باشد، اگر این اکراه در ظاهر ابراز شود بیع فاسد است و الا اگر فروشنده بر فروش شمشیرش اکراه شود و خریدار قصد کشتن کسی را داشته باشد بیع حرام و فاسد نیست، زیرا او به صورت حلال فروخته و ممکن است اصلاً طرف مقابل آن را برای کشتن استفاده نکند.» (شافعی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۶۵) بنابراین مکتب شافعی بسیار بیشتر از مکتب حنفی به اراده ظاهری اهمیت می‌دهد، زیرا مکتب حنفی آن را هنگامی که در معامله اظهار نمی‌شد حرام می‌دانست، ولی فاسد نمی‌دانست، اما مکتب شافعی در صورت عدم اظهار نه تنها معامله را فاسد و باطل نمی‌داند بلکه آن را حرام هم نمی‌داند.

۴-۱-۲. حالت ذکر و تبانی

در مورد ذکر جهت نامشروع یکی از فقهای اهل سنت گفته است: اجیر

شدن در غنا و آواز مطرب و لهُو و لعب جایز نیست و برای انجام آن هیچ مزد و اجری در کار نیست و برای مستأجر هم حق الزحمه واجب نیست و اگر بپذیرد که در برابر معصیت باید اجرت پرداخت شود، این قبح دو چندانی دارد زیرا هم عقد را تنفیذ کرده و هم آثار آن را پذیرفته است (زیلعی، [بی تا]، ج ۵، ص ۱۳۵ / سنه‌وری، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۴۱).

از ابوحنیفه در مورد فروش میمون دو فتوی روایت شده است. یکی عدم جواز معامله میمون به جهت آنکه شرعاً قابل انتفاع نیست و مال محسوب نمی‌شود و روایت دیگر آنکه نافذ است به جهت آنکه اگرچه ذاتاً مال محسوب نمی‌شود لکن گاه از پوست آن استفاده می‌شود (کاسانی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۴۳). در توضیح این مورد گفته شده به جهت اینکه در عرف میمون را برای امر حرام یعنی لهُو و لعب خرید و فروش می‌کنند؛ لذا معامله به جهت استفاده حرام جایز نیست (سنه‌وری، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۴۱).

ابوحنیفه معاملات آلات لهُو و لعب مثل ساز و طبل و سرنا را جایز می‌داند اگرچه قائل به کراهت آن است، ولی ابویوسف و محمد شیبانی، این معامله را اصولاً نافذ نمی‌دانند، زیرا این آلات برای لهُو و فسق و فجور ساخته شده و اصولاً مال نیستند؛ لذا فروش آنها هم جایز نیست (کاسانی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۴۳).

ابوحنیفه معامله اینگونه اموال را تنها جایی باطل می‌داند که استفاده نامشروع در عقد ذکر شود، ولی شاگردانش (ابویوسف و شیبانی) معتقدند هرگاه جهت نامشروع را به‌طور ضمنی و یا از عرف و اوضاع و احوال بدست آوریم عقد باطل است، اما استاد و شاگردان در این اصل که هرگاه جهت نامشروع در عقد تصریح شود موجب فساد عقد می‌شود، اتفاق نظر دارند.

۴-۲. مکتب مالکی و حنبلی

مالکیه و حنبلیه بیشتر به مقصود متعاقدين در عقد نظر دارند و آن را در حکم عقد موثر می‌دانند؛ بنابراین هرگاه به هر دلیل آشکار شود که جهت قرارداد نامشروع بوده عقد باطل است. یکی از فقها می‌گوید عقود و افعال

ظاهری به تنهایی هیچ اعتباری ندارند، بلکه این مقاصد و نیت‌هاست که اصالت دارند بنابراین هرگاه آشکار شود طرف معامله، انگور را برای شراب خریده است و فروشنده هم به آن علم داشته، معامله باطل است (ابن‌قیم، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۹۵). این نظریه در مکتب حنبلی بسیار به نظریه جهت در حقوق فرانسه نزدیک است. در فقه حنبلی حتی اگر جهت در عقد ذکر نشود ولی برای طرف معامله روشن باشد، در عقد مؤثر است و اگر نامشروع باشد موجب بطلان عقد می‌شود؛ مثلاً هرگاه فروشنده آب انگور، از هر طریقی بداند که خریدار با آن شراب می‌سازد معامله باطل و حرام است و اطلاع و علم را می‌توان از قرائن و امارات یا سایر ادله اثبات به دست آورد (ابن‌قدمه، [بی‌تا]، ج ۴، ص ۲۸۲).

در مقام استدلال می‌گویند این معامله به آیه «ولتعاونوا علی الاثم والعدوان» رد می‌شود و این نهی مقتضی تحریم است و از نبی اکرم (ص) روایت شده که خداوند ده نفر را در مورد شراب لعن کرده است؛ اول کسی که آب انگور را می‌گیرد، دوم کسی که آن را حمل می‌کند و سوم فروشنده آب انگور برای شراب و... در صورتی که قرائن و شواهد دلالت کند که مبیع برای جهت حرامی استفاده می‌شود ولی فروشنده نداند خریدار برای چه می‌خواهد، معامله نافذ است، اما هرگاه یقین حاصل شود بیع باطل است (سنهوری، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۵۱-۵۲).

مالکیه علم را کافی می‌دانند مثلاً خرید زمین برای ساخت کلیسا یا خرید چوب برای ساختن بت یا صلیب حرام و باطل می‌دانند و علم طرف دیگر برای این معامله را کافی می‌دانند. در این باره مولف کشف القناع می‌گوید: ولا یصح بیع السلاح و نحوه فی فتنه، او لاهل الحرب، او لاقطاع طریق، اذا علم البائع ذالک من مشتری و لو بقرائن، لقوله تعالی: «ولا تعاونوا علی الاثم والعدوان» (بهوتی، [بی‌تا]، ج ۳، ص ۱۴۶). ابن‌قدمه علم طرف را شرط دانسته و می‌گوید: «انما یحرم البیع اذا علم البائع قصد مشتری اما بقوله و

اما بقرائن مختصه به تدل علی ذلک؛ بیع فقط وقتی حرام است که با بیع علم به قصد خریدار دارد (ابن قدامه، [بی تا]، ج ۴، ص ۲۶۷). بنابراین اصل وجود «جهت معامله» در فقه عامه مفروض اما در مورد اعتبار و شرایط و تاثیر آن بر معامله اختلاف نظر است.

۵. علت و جهت در حقوق مصر و لبنان

در اینجا به بررسی نظریه علت و جهت تعهد در قوانین مدنی مصر و لبنان می پردازیم.

۵-۱. قانون مدنی مصر

برخی معتقدند در قانون جدید مصر نظریه «علت تعهد» حذف شده و تنها جهت معامله مورد توجه واقع شده، ولی برخی دیگر از عبارات ماده جدید قانون مدنی استنتاج می کنند که نظریه علت تعهد پذیرفته شده است. در ماده ۱۳۶ قانون مدنی مصر آمده است: «اذا لم یکن للالتزام سبب، او کان سببه مخالفه للنظام العام او الآداب کان العقد باطلاً» (سنهوری، [بی تا]، ج ۱، ص ۴۷۷)؛ اگر التزام، علت نداشته یا مخالف با نظم عمومی و اخلاق حسنه باشد، عقد باطل است. یکی از حقوقدانان می گوید: در قانون جدید در مورد مفهوم علت و جهت، مطلبی بیان نشده که آیا مراد آنان «علت تعهد» است یا «جهت معامله»، ولی آنچه از نظرات حقوقدانان و مشروح مذاکرات مجلس به دست می آید سبب در قانون جدید همان جهت معامله است، یعنی عامل و انگیزه برای انجام معامله (Cause Impulsive) و نه هدف مستقیم و بلاواسطه قرارداد (Cause Final). در قانون جدید علت، امری شخصی، نفسانی و خارج از عقد است و در عقود مختلف تفاوت می کند و جهت معامله، در صورتی موجب فساد عقد می گردد که نامشروع بوده و برای طرف دیگر معلوم و از آن آگاهی داشته باشد. بنابراین علت، در ماده ۱۳۶ به التزام، اضافه شده است (علت تعهد)، ولی بهتر بود به معامله اضافه می شد (جهت معامله)، زیرا علتی که به تعهد اضافه شده

متلازم با اراده است و هرگاه علت نباشد در حقیقت اراده مخدوش است و امکان ندارد که علت تعهد وجود نداشته باشد ولی اراده موجود باشد بلکه هر اراده‌ای دارای علتی است، مگر اینکه فرد مجنون یا صغیر غیرممیز باشد. بهتر بود این ماده اینگونه تنظیم می‌شد: «اذا التزم المتعاقد سبب غیر مشروع، کان العقد باطلاً». ایشان در نهایت می‌گویند رویه قضایی و دکترین نیز این نظر را تأیید می‌کند (سنه‌وری، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۴۸۲-۴۸۳). در مقابل برخی دیگر از حقوقدانان معتقدند نظریه «علت تعهد» در قانون جدید مصر پذیرفته شده و در ماده ۱۳۶ که بیان داشته «اذا لم یکن للالتزام سبب... کان العقد باطلاً: باید برای تعهد، علتی وجود داشته باشد و الا عقد باطل است»، بر آن تصریح شده است. برای مثال هرگاه مشتری تعهد کند ثمن را پردازد ولی ثمن قبلاً تلف شده یا بشود عقد باطل است. این گروه نیز در تأیید نظر خود به رویه قضایی استناد نموده و می‌گویند دیوان عالی مصر، حکم دادگاه بدوی را که دعوای مطالبه وجه سند را مسموع دانسته بود، پذیرفته است، به این دلیل که هرگاه روشن شود سند صوری بوده و علتی نداشته و فقط به خاطر تضمین بوده، باطل است زیرا در حقیقت چنین سندی علت نداشته است». همچنین دیوان عالی مصر گفته است، در دوران نامزدی هریک از زوجین هدایایی را که آورده، نباید مهریه پنداشت بلکه احکام هبه بر آنها جاری است (فرج توفیق، ۱۹۸۸، ص ۴۹۵). ماده ۱۳۷ قانون جدید در مورد فرض قانونی وجود علت است. در این ماده آمده است: «هر التزامی که سبب آن در عقد ذکر نشود فرض می‌شود دارای سبب مشروع است مگر اینکه دلیلی بر خلافش ارائه شود». این یک قاعده منطقی است زیرا هرگاه سبب در عقد نباید عقل حکم می‌کند که مشروع باشد مگر اینکه ادعای خلافش اثبات شود (سنه‌وری، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۴۸۵).

۵.۲. قانون لبنان

قانون «الموجبات والعقود» لبنان نظریه علت تعهد را از قانون فرانسه

اقتباس کرده است. در این قانون «سبب موجب» (علت تعهد) و «سبب عقد» (جهت معامله) را تفکیک کردند لذا در ماده ۱۹۴ قانون مقرر گردید: «می‌تیز بین سبب موجب و سبب العقد» و در ماده ۱۹۵ در تعریف سبب موجب (علت تعهد) بیان شد: «علت تعهد، تعهدی است که در اثر انعقاد عقد از یک طرف در مقابل طرف دیگر حاصل می‌شود چنانچه طرف مقابل هم در عقود متبادله ملتزم می‌شود و این علت جزء غیرمنفصل عقود می‌باشد و همین اثر در قیام به اداء در عقود عینیه و نیت تبرع در عقود مجانیه است، اما در عقود معاوضه که تبادل واقع نشده سبب و موجب همان حالت اولیه است اعم از اینکه مدنی باشد یا طبیعی.» در حقیقت معنای ماده مزبور این است که اگر عقد بدون سبب یا آنکه سبب غیر صحیح و غیر مباح بوده باشد، مثل این است که عقدی واقع نشده است، اما در ماده ۲۰۰ قانون، «سبب عقد» (جهت معامله) تعریف شده است: «ان السبب العقد یكون فی الدافع الشخصی الذی حمل الفریق العاقد علی انشاء العقد و هوالأیعد جزئاً غیرمنفصل عن العقد بل یختلف فی کل نوع من العقود وان تکن من فئة واحدة.» در این تعریف، «جهت معامله» همان انگیزه و داعی شخصی است که شخص را به انجام معامله ترغیب می‌کند اما احکام مربوط به آنها با هم متفاوت است.

بر طبق ماده ۲۰۱ هرگاه علت تعهد باطل یا غیر مشروع باشد موجب بطلان عقد می‌شود، اما در مورد جهت معامله محکمه بدوی لبنان گفته است علی رغم اینکه جهت معامله امری خارج از عناصر تشکیل دهنده عقد است و در عقد مؤثر نیست لکن این قاعده با دو استثناء مواجه است؛ اول اینکه هرگاه جهت نامشروع باشد باعث بطلان عقد می‌گردد و دوم اینکه هرگاه متعاملین شرط کنند که صحت عقد منوط به وجود جهتی خاص باشد در این صورت هرگاه معلوم شود آن جهت خاص وجود نداشته است سبب بطلان عقد می‌شود؛ مثلاً هرگاه شرط شود که خرید خانه برای اسکان فرزند طرف معامله باشد ولی بعداً

شخص دیگری در آن اسکان یابد. عقد در این حالت بدون جهت و موجب بطلان معامله است (عوجی، [بی تا]، ج ۱، ص ۲۹۵).

نتیجه

علت در فقه امامیه به آن صورت که فرانسوی‌ها مطرح کرده‌اند وجود ندارد و از وجود نتایجی شبیه نتایج موجود در نظریه علت نمی‌توان اینگونه برداشت کرد که این نظریه در اسلام پذیرفته شده است، بلکه نتایجی که در حقوق اسلام وجود دارد، مبتنی بر اصول و قواعد حقوقی اسلام است و برای خود مبنایی جداگانه دارد که سرمنشأ آن به قرآن و وحی ختم می‌شود و در نتیجه از مبنای حقوقی فرانسویان، محکم‌تر و اساسی‌تر می‌باشد، در قسمت جهت در فقه مشاهده می‌شود فقها در این باب دارای نظرات مختلفی هستند، البته در اصل این موضوع که چنین مسئله‌ای در فقه شیعه مطرح شده شکی نیست و همچنین در مورد حرمت داعی نامشروع نیز با وجود انتقادات فراوان می‌توان تا حدودی آن را پذیرفت، اشکال عمده و بحث اساسی در مورد بطلان معاملات با داعی نامشروع است و استناد احادیث موجود به این مورد نیز محل تردید است. زیرا در این باره اختلافات اساسی در نظرات فقها مشاهده می‌شود و انتخاب یکی از این دو راه، کار ساده‌ای نیست و شاید به راحتی نتوان گفت که تمامی موارد حرمت، با بطلان مساوی است و همچنین عکس این برداشت، یعنی این عقیده را بپذیریم که هیچ کدام از موارد حرمت دلالت بر بطلان نمی‌کند و حتی اگر نظر بینابینی را انتخاب کنیم باز هم مشاهده می‌شود مواردی که بطلان در آنها پذیرفته شده مربوط به داعی نیست؛ در نتیجه می‌توان گفت معاملاتی که در آنها قصد منفعت حرام به نحو داعی وجود دارد، از موارد مشکوک و مردد است؛ لذا منسوب کردن موضوع جهت معامله در حقوق مدنی به فقه و کمک گرفتن از فقه برای حل موارد مبهم جهت، شاید کار پسندیده‌ای نباشد و حتی ممکن است

بر ابهام آن نیز بیافزاید؛ لذا باید آن را با توجه به اموری مانند نظم عمومی بررسی کرد.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- ابن قدامه، موفق الدین؛ المغنی علی مختصرالخرقی؛ بیروت: نشر دارالکتاب العربی، [بی تا].
- ابن قیم جوزی، شمس الدین؛ أعلام الموقعین عن رب العالمین؛ بیروت: دارالجیل، [بی تا].
- ابن منظور، محمدبن مکرم؛ لسان العرب؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
- ابن نجیم، زین الدین؛ الأشباه والنظائر فی الفروع؛ بیروت: المكتبة العصرية، ۱۴۱۸ق.
- ابن نجیم، زین الدین؛ البحر الرائق شرح کنزالدقائق؛ لاهور: المطبعة العربیه، [بی تا].
- احمدی و استانی، عبدالغنی؛ نظم عمومی در حقوق خصوصی؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۱.
- اردبیلی، احمد؛ مجمع الفائده والبرهان؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
- انصاری، مرتضی؛ کتاب المکاسب؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری (ره)، ۱۴۱۵ق.
- بحرانی، یوسف؛ حقائق الناصرة فی أحكام العترة الطاهرة؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۵ق.
- بهوتی مصری، منصوربن یونس؛ کشاف القناع عن متن الإقناع؛ بیروت: نشر عالم الکتب، [بی تا].
- جزیری، عبدالرحمن؛ الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت (ع)؛ بیروت: دارالثقلین، ۱۴۱۹ق.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ الفارق (دائرة المعارف عمومی حقوق)؛ تهران: گنج دانش، ۱۳۸۸.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ دوره حقوق مدنی: حقوق تعهدات؛ تهران: گنج دانش، ۱۳۸۹.

- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ مسبوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۸.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ وسیط در ترمینولوژی حقوق؛ تهران: گنج دانش، ۱۳۸۹.
- حرّ عاملی، محمد؛ تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة؛ قم: آل البیت (ع)، ۱۴۰۹ق.
- حسنی، هاشم؛ نظریة العقد فی الفقه الجعفری؛ بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۹۶م.
- حسینی روحانی، سیدصادق؛ منهاج الفقاهة؛ قم: أنوار الهدی، ۱۴۲۹ق.
- حسینی عاملی، سیدجواد؛ مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۹ق.
- حصنی، ابوبکر؛ القواعد للحصنی: قواعد الفقه؛ ریاض: مكتبة الرشد و شركة الرياض، ۱۴۱۸ق.
- حلی، حسن؛ منتهی المطلب فی تحقیق المذهب؛ مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه، ۱۴۱۲ق.
- خوانساری، محمد؛ الحاشیة الأولى علی المكاسب؛ قم: دارالعلم، [بی تا].
- خویی، سیدابوالقاسم؛ مصباح الفقاهة؛ بیروت - لبنان: دارالفکر، [بی تا].
- دهخدا، علی اکبر؛ لغت نامه؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- زرکشی، بدرالدین محمد؛ المنشور فی القواعد؛ بیروت - لبنان: شرکت دارالکویت للصحافة، ۱۴۰۲ق.
- زیلعی حنفی، عثمان بن علی؛ تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق؛ بیروت: دارالمعرفة، [بی تا].
- سبکی، عبدالوهاب؛ الأشباه والنظائر؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق.
- سراج، محمد؛ نظریة العقد فی الفقه الإسلامی، دراسات فقهیة مقارنه؛ بیروت - لبنان: جامعة اسکندریه، [بی تا].
- سلطان، انور؛ مصادر الإلتزام فی القانون المدنی الأردنی؛ عمان: منشورات الجامعة الأردنیة، ۱۹۸۷م.
- سنهوری، عبدالرزاق؛ الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، [بی تا].
- سنهوری، عبدالرزاق؛ مصادر الحق فی الفقه الإسلامی؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۹۹۷م.
- سیوطی، جلال الدین؛ الأشباه والنظائر فی قواعد و فروع فقه الشافعیة؛ بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۱۸ق.
- شاطبی، ابراهیم؛ الموافقات فی أصول الشریعة؛ بیروت: دارالمعرفة، ۱۳۹۵.
- شافعی، محمد بن ادريس؛ الأم؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ق.
- شاهرودی، محمود؛ فرهنگ فقه؛ قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۶ق.

- برہانپوری، نظام؛ الفتاویٰ الہندیہ؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۶ ق.
- صفایی، سیدحسین؛ «نظریہ جہت در قراردادها (۱)»، نشریہ دانشکدہ حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تہران؛ ش ۸، تابستان ۱۳۵۰، ص ۴۷-۶۵.
- طباطبایی یزدی، محمدکاظم؛ حاشیہ المکاسب؛ ج ۲، قم: مؤسسہ اسماعیلیان، ۱۴۲۱ ق.
- عوجی، مصطفیٰ؛ القانون المدنی؛ قاہرہ - مصر: مؤسسہ بحسون للنشر والتوزیع، [بی تا].
- فرج توفیق، حسن؛ الأصول العامة للقانون؛ [بی جا]: دارالجامعہ، ۱۹۸۸ م.
- کاسانی حنفی، ابوبکر؛ بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع؛ بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۱۸ ق.
- کاشف الغطاء، محمدحسین؛ تحریر المجله؛ قم: المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الإسلامیہ، ۱۴۳۲ ق.
- کورند، جیوار؛ معجم المصطلحات القانونیہ؛ ترجمہ منصور القاضی؛ بیروت: مؤسسہ جامعیہ للدراسات والنشر والتوزیع، ۱۹۹۸ م.
- محمصانی، صبحی؛ النظریات العامہ للموجبات والعقود علی ضوء القوانین الحدیثیہ؛ ترجمہ جمال الدین جمالی (محلالتی)؛ بیروت - لبنان: چاپ فاروس، ۱۳۴۷.
- موحد، محمدعلی؛ مختصر حقوق مدنی؛ [بی جا]: مدرسہ عالی حسابداری، ۱۳۵۲.
- نجفی خوانساری، موسیٰ؛ منیة الطالب فی حاشیة المکاسب؛ تہران: المکتبۃ المحمدیہ، ۱۳۷۳ ق.
- نجفی، محمدحسن؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ ق.